

## RECENZIO

### Irodalomelmélet és Pszichológia

ROBERT DE BEAUGRANDE

CRITICAL DISCOURSE: A SURVEY OF LITERARY THEORISTS  
Ablex, Norwood, New Jersey, 1988

A szerző neve bizonyára ismerős a Pszichológia olvasói előtt. Több tanulmányával, egyebek között egy magyar elbeszélés kapcsán végzett attitűdvizsgálatával is (1984/3, 1987/1, 1989/1) találkozhattak. Legújabb könyvét kizárólag abból a szempontból mutatjuk be, ami minden pszichológus figyelmére számot tarthat: miként jelenik meg a pszichológia az irodalomtudományban. Másként szólva: mi az, ami a szerző által áttekintett újabb reprezentatív irodalomelméleti törekvésekben a pszichológiából ered, illetve a pszichológiának szól?

A költészetet — a szó legtaggabb értelmében — Frye úgy fogja fel, mint ami a dlszkurzív íráshoz hasonlóan nemcsak megfontolt és szándékos tudati cselekvés, hanem tudattalan folyamatsor is, amelyben az asszociatív retorikai folyamat jobbára a tudat küszöbe alatt zajlik. A hangkapcsolatok, kétértelmű jelentés- és emlékkapcsolatok nagyon hasonlóak az álomhoz. Freud elgondolásai kivált hasznosak a komédia elméletében, a neurózis vagy gátlási pont eltávolítása, valamint az energia és az emlékezés feltartóztatott áramlása témában. Jung archetípusai ugyanakkor regényekben kezelhetők jól: a libido, anima és árnyék mint a hős, hősnő és gazfickó jelenik meg.

Fiedler Frye-nél is élesebben az álmok alapján értelmezi az irodalmi jelenségeket. Az írást magát ismételtén úgy mutatja be mint álomfolyamatot. Az irodalomban a mítosz és az álom alkotják a húst. A témák fő csoportjai az álmokban az ártatlanság, tisztaság, szüzesség, bűnösség. Az irodalomban a sötét aspektusok, a lidércnyomás gyakoribbak. Fiedler megfordítja a demitizáló freud-i tételt: „Ahol ösztön-én volt, ennek kell lenni”, „Ahol felettes én vagy én volt, ösztön-énnek kell lenni”.

Paris a szerzők és főhősök lelkivilágára összpontosít. A szerzőhöz hősei kikövetkeztetett személyiségéből jut el. Mivel úgy találja, hogy a hősök gyakrabban önelidegenedettek, mint megvalósítók, Horney védekező stratégiákról kidolgozott elméletét igen relevánsnak tartja az irodalom tanulmányozásában. Nevezetesen, az emberek felé forduló engedelmeskedő típusát, aki affekciót és jóváhagyást keres, az agresszívat vagy expanzívat, aki szembefordul az emberekkel és végül az emberektől elfordulót, a magánvilágba zárkózót. A regény és a dráma emberi konfliktusoktól függnek,



védekezésével, expanzióval és önmegsemmisítésével húzódnak át a cselekményen. Az érdeklődést az agresszív típusok egymással és engedelmesskedő ellentétekkel folytatott interakciójáról tartják fenn.

Ennyiből is érzékelhető, hogy az érintett kérdésekben mennyit változott a helyzet Welles és Warren sokáig meghatározó — magyarul is megjelent — irodalomelméleti felfogása óta. Ők azt tartották szükségesnek hangsúlyozni, hogy az alkotás és neurózis, alkotó és álmodó közötti freudai párhuzamok redukcionizmushoz vezetnek. Azt bizonygatták, hogy még ha a szerző gondolatainak teljesen pontos megismerése lehetséges lenne is, az sem oldaná meg az ő mentális struktúrája és a mű kompozíciója közötti megkülönböztetés gondját. Ami pedig az irodalmi hősöket illeti, nem vitatták ugyan, hogy Horney-nak igaza van, amikor a dráma vagy regény kognitív értékét látja az emberi természet feltárásában, de óvtak attól, hogy a teljesítmény egybeesésdjön az esettörténettel azáltal, hogy a hősöket a szerző potenciális selfjeinek könyveljük el. Úgy tűnik, ma ezeken az aggályokon számos irodalomtudós a pszichológusnál könnyebben túteszi magát.

Még szembeesőbb változás észlelhető a befogadás pszichológiájának megítélésében. Welles és Warren az olvasás pszichológiáját kategorikusan az irodalomtudományon kívülre utalják, mivel az képtelen a mű szerkezetének és értékének kérdésével bänni. Ha úgy véljük, hogy befogadói élmény nélkül a mű nem létezik, az olvasó lelki folyamatait, diszpozícióját összekeverjük a művel. Nem kevésbé zavarhoz: tökéletes szkepticizmushoz és anarchiához vezet, ha képtelenek vagyunk adott értelmezést korrigálni, kifejtetni és megmagyarázni, hogy az egyik élmény miért jobb, mint a másik. Kivált növeli a megbízhatatlanságot, ha tekintettel vagyunk az olvasók emocionális reakcióira; az érzelmi értékelés a teljes szubjektivitással egyenlő.

Ehhez az állásponthoz annyiban áll közel Iseré, hogy ő is szükségesnek látja hangsúlyozni: az irodalom felesleges lenne, ha pusztán az olvasó pszichológiailag diszpozíciójának működését demonstrálná. Mégis élesen szembenáll a fentiekkel, amennyiben az olvasás vizsgálatát az irodalomkutatás alapfeladatának tartja.

Iser a gestaltpszichológiából merít, amikor az olvasó munkáját vizsgálja. A szöveg megértése a gestaltcsoportosításoktól függ, amelyeknek során az olvasó a jelek közötti kapcsolatokat felfigyel, és jelentőséggel ruházza fel őket. A gestalt nem a szöveg igazi jelentése, hanem konfiguratív jelentés. Az elsődleges vagy kezdeti nyitott gestalt a jelen minden referenciális kontextusát, valamint összes elágazását körülveheti, de hamar követi a zárt gestalt, ami növeli a konzisztenciát. A gestaltpszichológia támogatja a Gombrich által kidolgozott „séma és korrekció” elvet. A séma szűrőként működik, ami képessé tesz bennünket arra, hogy úgy csoportosítsuk együtvé az adatokat, hogy a változó világ végtelen variánsait megragadjuk. A séma nemcsak az ökonómiai elvet követi, amelyet a gestaltpszichológia kiemelt mindennapi érzékelésünk szabályozásában, de szükségszerű redukció is az eseménymintázatok bejósolhatatlanságában. Amikor valami újat érzékelünk, az a séma korrekciójával ragadható meg, azaz a jelentőség pontjainak újrastrukturálásával.

A szöveg olyan, mint a svájci sajt, amelynek a lyukal adják a legtöbb táplálékot. Az indetermináltság elemei csak az üres helyek, amelyeknél az olvasó a képzeletét használja, arra motiválva, hogy figyelmét az érzéklet



és a valóság közötti interakcióra irányítsa. A rések vagy üres helyek előfordulhatnak két bekezdés vagy fejezet között, az illúzió és a valóság között, a perceptor aktusa által formált képek között, az össze nem kapcsolt utalások között, a monológ és az egész helyzet között, aközött, amit a hős tesz és ami a hősök cselekedete és az elbeszélő kommentárja között van. Az interakció balsikere abból fakad, ha az üres helyek kitöltése kizárólag projekcióval történik. Ha az irodalmi szöveg túl nyíltan szervezi elemeit, az olvasó unja a szöveget vagy passzívvá válik. A folyamatosan mintázott üres helyek, rések nélkül szöveg szegényes benyomást kelt, ellentétben az akadályokkal telt szöveg eleven komplexitásával, ami teret nyit az olvasó részvételének.

A részvétel vizsgálata Hollandot pszichoanalitikus megfontolások tekintetbe vételére ösztönzi. Ő úgy véli, hogy az irodalom nem érthető meg azon élvezet vizsgálata nélkül, amelyet az olvasó abból merít, hogy a mű primitív vágyainkat és félelmeinket jelentéstelvé és koherenssé alakítja. Az író kifejezi és álcázza gyermekkorai fantáziáit, az olvasó tudattalanul elaborálja az irodalmi mű tartalmát a fantáziák sajátos változataival. A jelentés infantilis vagy primitív fantázia szublimálása, amit szociális, morális, intellektuális témákká alakítunk át, amelyek tudatosan kielégítik az ént. A jelentés a felettes énnel odavetett falat. Olvasókkal folytatott interjúk révén azt mutatja be Holland, hogyan távolodik el a szövegtől és hogyan tér oda vissza az olvasó elhárítással, fantáziával és átalakítással. Az irodalmi műre adott változatos olvasói reakciók az olvasót legerősebben foglalkoztató identitástéma újraalakítását. Ellenvehető, hogy így az értelmezés kevésbé különítható el a klinikai pszichoanalízis gyakorlatában alkalmazottól, továbbá, hogy Holland nagy teret hagy az értelmezésben saját személyes identitástémája érvényesítésének. Szerinte az esztétikai élmény az élvezet első tapasztalatára vezethető vissza, amikor a táplálékot adó anya karjában tartja és eteti a csecsemőt. Az irodalmi mű befogadása eszerint primitív orális mód: ami „kint” van, mintha sem „kint”, sem „itt” nem lenne — a határok egybefolynak. Az olvasás pre-selfünk legkorábbi orális tapasztalatához regredál, amelyben jutalmunk forrásával egyesülünk.

A szubjektív tapasztalatok különfélesége az alapproblémája Bleichnek is, aki Freud mellett Piaget elgondolásait vonja be az irodalomtudományba. A csecsemőt modellként kezeli, akinél nincs szükség az affektív és kognitív megkülönböztetésére. A nyelvet olyan eszköznek fogja fel, amelyen keresztül biztosítjuk magunknak az érzelmi orientációt az életben. Ehhez hasonlóan integrálódnak érzéseink olvasmányainkkal. A freudi értelmezést Bleich mint aktuális tényektől független és szubjektíve motivált konstrukciót tekinti, amelyet akár a tényadat, akár a fantáziálás nyomán a páciens és a terapeuta létrehoz. Ehhez hasonlóan az értelmezés megmagyarázza a befogadóra gyakorolt hatást, tekintet nélkül az alkotó szándékára. Az érzést nem az váltja ki, hogy az alkotó mond nekünk valamit, hanem saját válaszkapacitásunk. Az alkotás megfelel az álomnak, az alkotó szándéka a vágynak, ami az álmot motiválja. A szöveg szubjektív újraalkotása perceptuális, affektív és asszociatív fázisban történik. Az első szövegközpontúbb, amit énközpontúbb szakaszok követnek. Ez nem dekódolás, nem a jelentés megfigyelése, hanem új jelentés szintézise. Az idioszinkrátikus olvasatok a megtárgyalandó szubjektív tudás és kollektív érdeklődés esetét kínálják. Az úgynevezett tévedések az egyén perceptuális stílusának a részét éppúgy, mint a kihagyások, túlzások és felesleges



anyagok bevitele. Bleich célja a tudás, a megismerés kibontakoztatása az olvasmányélményről. De elismeri, hogy az empirikusan összegyűjtött válszok elemzésében a klinikai attitűd elkerülése tényleges nehézség.

Hollanddal és Bleichel ellentétben Culler úgy véli, hogy az elméleti konstrukciónak nem az egyes olvasók spontán és közvetlen reakciójából kell felépülnie. Egyfelől hangsúlyozza, hogy a poétika lényegében az olvasás elmélete: a szemantikai leírásnak az olvasó strukturáló tevékenysége reprezentációját kell adnia. Hipotézisek formálásakor a költői nyelv hatásáról szóló adatokból kell kilindulni. Másfelől a kísérleti vagy szociálpszichológiai megközelítés veszélyeire figyelmeztet, ha túl komolyan vesszük az olvasók idioszinkrátikus teljesítményeit. Amint a nyelvészeti performansza nem közvetlen tükröződése a kompetenciának, az irodalmi kompetencia sem igazolható az olvasói reakciók felmérésével. A kompetens olvasókra kell támaszkodnia, akik technikák és eljárások sorozatát tanulták meg, és így lehet dönten, hogy mely olvasatok elfogadhatatlanok. Csakhogy — ismeri el Culler — az olvasásban fellépő hézagok és megosztottságok mindig megakadályozzák az olvasót, hogy egyszerűen megragadja és felszínre hozza a szöveg igazságát. Még ha a jelentés transzformációja vagy módosítása nem lenne is más, mint félreértés, ez is mint megértés működne. A megértés tehát a félreértés esete. Minthogy az olvasáselmélet szerint nem tehető axiomatikus különbség a szöveg és az olvasó között, nem állapítható meg, hogy mit kontrollál részben a szöveg, részben az olvasó. Csak a kettő egymás mellé helyezése jogos. A szöveg és a kontextus közötti feszültség is felfüggesztendő, mivel a szöveg mint metaforikus tér intertextuális. A szöveg azokat a konvenciókat hívja elő, amelyeken a diszkurzív tér vagy tevékenység a korábbi szövegek alapján nyugszik.

Ez viszont — tehetjük hozzá — újból visszavezet az olvasó ismeretsruktúrájához, sémakészletéhez. Kellő kihívást jelent tehát a pszichológusnak (is), hogy az empirikus olvasáskutatások iránt cseppet sem lelkesedő irodalomkutató is úgy szemléli az irodalmat — ahogy könyve végén Beaugrande összegezi —, mint „az olvasás problematikájának végtelen én-involváltságát megismétlését.”

Halász László